

Státus, presztízs, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése

1. *Státus, presztízs, attitűd*, valamint a szintén e körbe tartozó *stigmatizálás* és *sztereotípiák* mind valamely nyelvnek más nyelvekhez vagy valamely nyelvváltozatnak más nyelvváltozatokhoz viszonyított aktuális értékével és értékelésével kapcsolatos fogalmak. Noha a nyelvpolitikai és szociolingvisztikai szakirodalomban központi kategóriák, részletesebb kifejtésükre vagy pontosabb meghatározásukra ritkán történik kísérlet. Fontos volna ismerni mindazokat a tényezőket, amelyek e kategóriákat, egymáshoz való viszonyukat, egymásra gyakorolt hatásukat, kölcsönhatásukat meghatározzák, valamint azt, hogy miként befolyásolják az alapvető nyelvi folyamatok irányát, intenzitását: a kétnyelvűsödést, a kétnyelvűség jellegét, a dominanciaváltást a kétnyelvűségben, a nyelvvesztést vagy pozitív irányban a kétnyelvűség stabil formáinak kialakulását, a nyelv megtartását, az identitás megőrzését. Nem kétséges, hogy mindebben a jogi, politikai és nyelvi tényezőkön kívül szociológiai és szociálpszichológiai tényezők is fontos szerepet játszanak.

A továbbiakban éppen azt óhajtom demonstrálni, hogy a státus és a presztízs nem eleve elrendelt és minden elemükben befolyásolhatatlan jellemzői a nyelvnek, hogy tehát vannak lehetőségei és esélyei a státustervezésnek és a presztízstervezésnek, és hogy ez lassíthatja, megállíthatja vagy éppen vissza is fordíthatja a kedvezőtlen irányú nyelvi folyamatokat.

2. Néhány tekintélyes szerző (Weinreich, Kloss, Fishman) véleményét összegezve Göncz Lajos úgy véli, a *presztízs* az átfogóbb kategória: „...egy nyelv presztízse és státusa különbözhetnek: a státus a nyelv presztízisének csak egyik eleme... egy nyelv presztízisének meghatározásában ... számos tényező közrejátszik, így pl. a nyelvnek a társadalmi előrehaladásban játszott szerepe, beszélőinek presztízse, a tudományban és a technikában való alkalmazásának mértéke, az irodalmi örökség gazdagsága, a nemzetközi érintkezésben való használat, esetleg bizonyos belső tulajdonságai, illetve amit annak vélnek („szépsége”, „dallamossága”, „árnyaltsága”, „ereje” stb.). Valószínűleg a felsorolt komponensek esetünkben [ti. a vajdasági magyarok esetében] sem egyforma súllyal járulnak hozzá az érintkezésben lévő nyelvek presztízisének meghatározásához, és az összetevők bizonyos esetekben semlegesíthetők, máskor kiegészíthetők egymást.”¹ E vélemény szerint a presztízsből összegeződnek és fejeződnek ki a státus, a használati érték, a kulturális érték, a tudományos érték és a szimbolikus érték pozitív elemei, a stigmatizálásban pedig a negatív elemek.

A nyelv és a nyelvet használó (etnikai) csoport presztízse nehezen választható el egymástól, de semmiképpen nem csak ez utóbbi határozza meg a nyelv presztízseit. Vitatható tehát egy ilyen definíciós kísérlet érvényes: „... a presztízs az egyén/csoport valamilyen pozitív (vagy olyannak tartott) tulajdonsága alapján megszerzett társadalmi elismertség, a

stigma pedig ennek ellentéte. Minden nyelv életképessége függ tőlük: minél nagyobb a presztízse és minél kisebb a stigmatizáltsága, annál tágabb a használati köre, ebből kifolyólag pedig nagyobb a fennmaradási potenciálja.”² A használati érték mint a státus egyik tényezője meghatározója is a presztízsnak, a kettő között kölcsönhatás van.

3. *A státus* minden bizonnyal ennek az értéknyalábnak, illetve a presztízsnak az objektív(ebb), tárgyilagosan megállapítható része, a szűkebb értelemben vett jogi és politikai státus az erő és a hatalom, a jog és a korlátozás függvénye, a többi komponensben több-kevesebb szubjektív elem lehet, és jelentős eltéréseket mutat a belső (ön-) és a külső értékelés tekintetében. Más vonatkozásban a státusnak és a sztereotípiáknak következménye is a presztízis, ill. ennek hiánya, a státus határozza meg, teremti meg, növelheti vagy csökkentheti a nyelv presztízst, ok-okozati viszony is van tehát közöttük.

A nyelvpolitika egyik ismert teoretikusa, Klaus Bochmann, az előbbiektől eltérően úgy véli, hogy a csoport presztízse az illető nyelv státusát jellemző, meghatározó tényező. A státusnak ez az átfogó kategóriája nála a szűkebb értelemben vett jogi, politikai státuson és a presztízsen kívül magában foglal nyelvi jellemzőket (eredet, geolingvisztikai, tipológiai, standardizáltságra vonatkozó, funkcionális stb. jellemzők), demográfiai-földrajzi dimenziókat, társadalmi és gazdasági jellemzőket stb.³

A Klaus Bochmann által fontosnak tekintett jellemzők szerint a külső régiókbeli magyar nyelv hivatalos státus nélküli, nyilvános használatában viszont többnyire elismert, az oktatásban kisebb-nagyobb mértékben támogatott. Területileg kötött („óshonos”), az anyaország határain átnyúló peremnyelv, amely tipológiailag eltér a környező nyelvektől, de areális és kulturális kapcsolódásaik és kölcsönhatásaik ezer évnél is régebbiek. Az anyanyelvi beszélők százalékos aránya az illető államban és különösen az adott régióban jelentős, noha mindenütt apadó tendenciát mutat; ezekben a régiókban összefüggő kisebbségi területeket és szórványokat egyaránt találunk. Minden vizsgálat azt mutatja, hogy ezek a közösségek azonosulnak nyelvükkel, sőt a legtöbb esetben a nyelv szimbolikus értéke révén „fölmagasztosul”, eszközből céllá válik, közvetlen külső megítélése viszont negatív, ellenséges.

A kisebbségi magyar régiók gazdaságilag nincsenek kedvezőtlen helyzetben az egyes utódállamok általános helyzetéhez viszonyítva, noha fejlesztésükre nem fordítanak különös gondot. A magyar anyanyelvű népesség társadalmilag viszonylag homogén, dominánsan agrár jellegű, vékony és egyre apadó polgári és értelmiségi réteggel (társadalmi helyzetében általában marginalizált). A gazdasági és a barátságosnak nem tekinthető politikai helyzet miatt Kárpátalja, Erdély és a Vajdaság is inkább kivándorlási terület.

Ezek a magyar nyelvi változatok részei a standard magyarnak, annak regionális és kontaktusváltozatai, a 90-es években végzett vizsgálatok szerint e változatok eltérése, eltávolodása csekély mértékű, nem érinti a magyar nyelv viszonylagos belső kommunikációs egységét; nem a szétfejlődés, az eltávolodás, hanem a leépülés, a hiány jellemző rájuk;

kommunikációs funkcióiban 1920 és 1990 között e régiókban a magyar nyelv visszaszorult, redukálódott (gyakran a familiáris szintre), 1990 óta azonban egyre inkább kiterjed a közéleti, a szakmai és az intellektuális szintre is.

A szakirodalom gyakran hivatkozik Klossnak a nyelvek státusa alapján megállapított, még 1967-ből származó ötös fokozatú skálájára⁴, amelyen a pozitív pólust az általános hivatalos státus jelenti (mint a svéd nyelv Finnországban), a negatív pólust pedig a teljes tiltás (mint a magyar nyelv a romániai Moldvában). A státus Kloss értelmezésében is elsősorban a jogi, politikai státust jelenti. A Kárpát-medencei magyar kisebbségi régiókban a magyar nyelv (Szlovéniát kivéve) mindenütt a két szélső pólus között középen helyezkedik el (a hármas fokozaton), és ez azt jelenti, hogy nincs ugyan hivatalos státusa, a környezet általában nem barátságos iránta, nyilvános használata mégis viszonylag széleskörű az oktatásban, a sajtóban, televízióban, rádióban, az önkormányzatok munkájában stb.

4. Az anyanyelvi (értékelő) és a külső (rendszerint az etnocentricitás és a történelmi tudati gyökerek miatt stigmatizáló) sztereotípiák a valóságtól elszakadt értékelési sémák. Pl. az erdélyi magyar nyelv külső és belső értékelésében a szomszéd népek történelmi gyökerű előítéleteinek és saját történelmi mítoszainknak is nagy szerepe van.⁵ Az 1990-es években végzett Kárpát-medencei kétnyelvűség-vizsgálat szerint: „A felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, muravidéki és ausztriai magyarok együttes válaszai alapján a legszebb magyart Erdélyben beszélnek (... különösen az erdélyiek és az ausztriaiak véleménye alapján), majd lényegesen kevesebben választották Budapestet (... ez leginkább a muravidéki és a felvidéki magyarok véleménye alapján) ... Az ausztriaiak, a felvidékiek és a muravidékiek saját kontaktusváltozatukat a többi magyar nyelvi változathoz képest leértékelik, míg a kárpátaljaiak és különösen az erdélyiek felértékelik.”⁶ A székely nyelvjárás és az erdélyi magyar nyelvváltozat több évszázados mítosza napjainkban is tovább él, néha megalapozatlan lokális nyelvi hiúság formájában. A pozitív belső értékelés egyébként mindenképpen kedvező, de ez kizárólag a regionális magyar nyelvi változatok megítélésére vonatkozik, és nem ellensúlyozza a magasabb státusú többségi nyelvek presztízsét és vonzását. Erdélyben sincs ezzel a pozitív önfelértékeléssel összhangban az, hogy ennek ellenére egyre nagyobb arányban választják a többségi nyelvet az oktatás nyelveként, tanulók, szülők, sőt pedagógusok nyilatkoznak úgy, hogy a magyar jelenti a többletet, a terhet a tanulás-tanítás heti programjában.

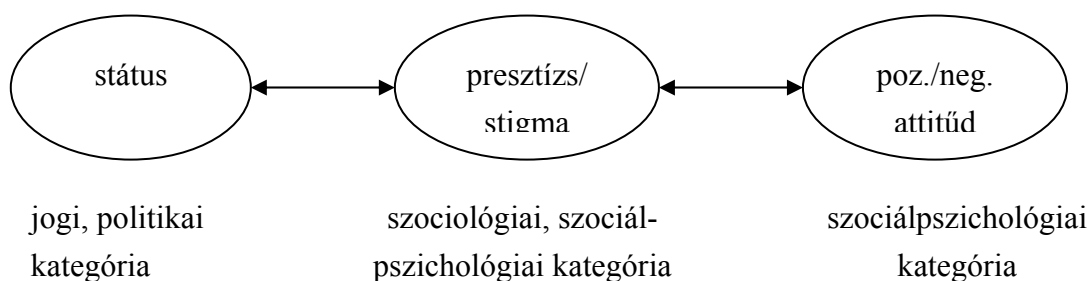
Pl. „Az *„anyanyelv terhe”* alatt *Mi lesz veled magyar szakiskola?*” című riport szövegéből a kolozsvári *Szabadságból* (1998. júl. 14.): „Az idén végre megtört a jég: beindult a magyar szakiskola, ahol a bőrfeldolgozást magyarul lehetett tanulni. A beiratkozások viszont katasztrofális eredményt jeleztek: egyetlen diák sem akart idejönni tanulni. – Nem könnyű választ találni arra, hogy miért ez a teljes érdektelenség a magyar bőrfeldolgozó szakiskola iránt – mondta Balázs László bördíszműves ... Sokak számára *„teher az anyanyelv”*... Magyar tagozaton egy tantárggyal többet kell tanulni! Nagyon sokan gondolkoznak így! Hogy durvábban

fogalmazzak: a magyar diákot nem József Attila érdekli meg Szilágyi Domokos, hanem a Coca-cola... A mai magyar diák az Avram Iancu téren lötyögteti magát. Nincs már olyan, hogy családi hagyomány... (Szabó Csaba riportja)

Vagy egy tanár véleménye: „Ha már többletmunka hárul a magyar iskolába járó gyermekeinkre, legalább arról kellene gondoskodni, hogy az anyanyelv mint tantárgy ne váljék buktatóvá számukra. Mi történne, ha ez nem volna vizsgatárgy sem felvételin, sem érettségien.” Fey László: Egy eretnek gondolat. Romániai Magyar Szó 1998. nov. 20.

Ez a „szépnek” tartott anyanyelv abban a tekintetben sem elég vonzó, hogy a nyelvileg vegyes családokban a többségi nyelv dominál, az ezekből a családokból származó gyerekek pedig 70: 30 arányban nem a magyart tekintik anyanyelvüknek, illetve sokan közülük meg sem tanulnak magyarul.

Összegezve és ábrázolva a három kategória viszonyát:

5. A *kétnyelvűsödés* mint nyelvi folyamat és a *kétnyelvűség* mint többnyire instabil nyelvi helyzet minden kisebbségi régióban általános, és ennek jellege, iránya határozza meg végső fokon a nyelv megtartását vagy elvesztését. Minden jel arra utal, hogy ebben éppen a státus és a kétnyelvűség, valamint a presztízs és a kétnyelvűség kapcsolatának van döntő szerepe. Elsősorban az anyanyelv presztízse határozza meg, hogy a kialakuló spontán vagy „ellenőrzött” kétnyelvűség hozzáadó (additív) vagy felcserélő (szubtraktív) jellegű lesz-e. „Felcserélő kétnyelvűségi helyzet akkor jön létre, ha a kisebbség nyelvét lenézik. Ilyenkor egyéni szinten a másodnyelv elsajátítása az első nyelv visszaszorulásával jár együtt, s hosszabb távon az első nyelvnek a másodikkal, való fokozatos felcserélését eredményezi... Ezzel szemben a hozzáadó kétnyelvűségre az jellemző, hogy az újonnan elsajátított nyelvi ismeretek kiegészítik a régieket. Hozzáadó kétnyelvűség akkor alakul ki, ha a környezet mindkét nyelvhez pozitívan viszonyul. A hozzáadó kétnyelvűségi helyzet kedvező feltételeket teremt mind az első nyelv megőrzéséhez, mint pedig a másodnyelv kellő szintű elsajátításához.”⁶

Az egyéni kétnyelvűségre vonatkozó tipológiában a tudásszintre vonatkozik a domináns és a balansz típus megkülönböztetése, és többnyire ezzel függ össze a kétnyelvűség stabil vagy instabil volta is. A kollektív kétnyelvűség vonatkozásában az előbbi analógiájára javasoltam elsősorban a két nyelv státusbeli egyenlősége vagy különbsége alapján a szimmetrikus és az aszimmetrikus kétnyelvűség megkülönböztetését: az azonos státusú

nyelvek a közösségi kétnyelvűségben stabil szimmetrikus kétnyelvűséget eredményeznek, az eltérő státusúak pedig az eltérés foka szerint aszimmetrikus, instabil kétnyelvűséget. Az eltérő státusnak és az ebből következő aszimmetriának nagyon sok tényezője van a demográfiai arányoktól a jogi státussal szentesített hatalmi tényezőkig.⁷ A Kárpát-medencei nyelvek alapvető geolingvisztikai jellemzőikben (nagyságban, kiterjedtségben, standardizáltságban, kulturális értékben stb.) közel állnak egymáshoz, az egyenlőtlen helyzet, az alá- és fölérendeltség, az agresszív rivalizálás mind az erő és a hatalom egyenlőtlen érvényesítésének következménye. Minden környező állam alapvető nyelvpolitikai ideológiája az asszimilációs ideológia, a homogenizáció, és ennek eszköze a nyelvi aszimmetriát fenntartó államhatalom.

Mintegy összegezőként elmondható, hogy a kisebbségi csoportok, Kárpát-medencei nemzeti közösségek kétnyelvűsödésének eredményét, a kisebbségi kétnyelvűség jellegét döntő módon meghatározza az anyanyelv státusa és presztízse, a belső és a külső értékelés, a beszélőknek a nyelv iránti attitűdje. Az alárendelt státus és a negatív megítélés általában felcserélő, aszimmetrikus kétnyelvűséget eredményez. Ebben a kétnyelvűségben az első nyelv fokozatosan háttérbe szorul, dominanciaváltás következtében másodnyelv dominanciájává válik a kétnyelvűség (a dominanciaváltást befolyásoló tényezők között fontos az oktatás nyelve, a családi nyelvhasználat stb.). Majd fokozatosan a strukturális és funkcionális nyelvvesztés következik be, a másodnyelvi egynyelvűsödés, az egynyelvi redukcionizmus. A nyelvi tervezésben tehát döntő szerepe van a státustervezésnek (nyelvpolitikának, nyelvi jogok biztosításának), a kedvezőtlen, alárendelt státus javításának, valamint a presztízis és az attitűd befolyásolásának, a helyi változatok értékelésének az oktatásban és a publikus használatban is, a tudatos és igényes nyelvhasználat bátorításának. Nagyon sok remény fűződik ahhoz, hogy a nyelvhasználati jogok nemzetközi szabályozásával, a kis nyelvek közös védelmével, az európai integrációval javulhat a kisebbségi nyelvek státus. Önmagában a magyar integrációnak is bátorító hatása lehet, növelheti a magyar nyelv presztízst. Közvetlen politikai aktualitásában az elfogadott státustörvény vagy kedvezménytörvény a külső régiók magyar népességének magyarországi jogi, gazdasági, kulturális státusát rendezi, de közvetve kedvezően befolyásolhatja e nemzeti közösségek tagjainak és nyelvüknek általános megítélését is.

¹ Göncz 1999, 85-86.

² Bene 2001, 165.

³ Bochmann 1999, 47-51.

⁴ Kloss 1967, 15.

⁵ Az előbbire nézve l. Péntek 1997.

⁶ Göncz 1999, 85.

⁶ Lanstyák 2000, 150.

⁷ Erről részletesebben az *Aszimmetria-tényezők a kollektív kétnyelvűségben* c. tanulmányomban.

Irodalom

Bene Annamária 2001. A presztíz–stigma szembenállás többnyelvű környezetben. In: Láczi Irén szerk.: *XI. Élőnyelvi Konferencia*. Az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének Évkönyve. Újvidék. 165–174.

Bochmann, Klaus 1999. A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In: Szépe György–Darányi András szerk.: *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Budapest, Corvina. 25–69.

Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest, Újvidék, Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.

Kloss, Heinz 1967. Types of Multilingual Communities. In: Stanley Lieberman ed.: *Explorations in Sociolinguistics*. Bloomington, Indiana University. 7–17.

Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest, Pozsony, Osiris Kiadó, Kalligram Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.

Péntek János 1996. Aszimmetria-tényezők a kollektív kétnyelvűségben. In: Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kolégáitól, tanítványaitól*. Pécs, JPTE. I, 219–223.

Péntek János 1997. A magyar nyelv értékelése szomszédaink körében. *Kisebbségkutatás* 6, 4: 405–410.